

РОЗДІЛ 3

ПЕРЕБІГ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО КОНФЛІКТУ

Іван Патриляк

ЗАРОДЖЕННЯ ГОСТРОЇ ФАЗИ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО КОНФЛІКТУ НА ВОЛИНІ (ЗИМА–ВЕСНА 1943 Р.)

Для розуміння будь-якого конфлікту надзвичайно важливим залишається дослідження витоків протистояння, першої фази конфлікту, який розгортається за висхідною траєкторією.

Головна теза польської історіографії про «волинську різанину» звучить так: напад українців на поляків і їх масове знищення були неспровокованими акціями, які стали наслідком ідеологічно обґрунтованого, заздалегідь розробленого (мало не з 1930-х рр.) плану «усунення» польського населення з Волині. Усі акції польського підпілля проти українських сіл були тільки актами самооборони або помсти. Напади на українські села службовців польського шуцманшафту й польських червоних партизанів не можуть розглядатися як привід до початку «антипольської акції УПА», оскільки за діяльність польського шуцманшафту та польських червоних партизанів несе відповідальність не законний польський уряд і польське населення Волині, а німецький та радянський уряди відповідно. У такій постановці питання, безперечно, є своя правова логіка, однак вона не дає змоги побачити того конфлікту очима «пересічного» українського селянина чи повстанця, який не знав (і не хотів знати) нюансів підпорядкування того чи іншого польського військового підрозділу, а тому вважав свої дії «помстою» або «карою» за знущання з боку «абстрактних» поляків чи з боку тих, кого вважав польськими колаборантами.

На наше переконання, саме в цій площині «польської колаборації» з німцями та більшовиками (як це сприймалось українцями Волині) слід шукати витoki масштабного конфлікту.

Потрібно пам'ятати, що формування УПА наприкінці 1942 р. – у першій половині 1943 р. на Поліссі й Волині відбувалось автономно. Коли в жовтні 1942 р. М. Лебедь (тодішній фактичний керівник ОУН-Б) скликав конференцію крайових військових референтів, то представник Волині – Василь Івахів – у різкій формі наполягав на негайному розгортанні антинімецької партизанської боротьби, погрожуючи відмовитися підпорядковуватися Проводу, якщо ініціатива волин-

ських оунівців зі створення підпільної армії не буде підтримана¹. Задля зняття напруги в цьому питанні М. Лебедь створив постійну фахову комісію, що мала розробити відповідний план розгортання армії в підпіллі. На початку грудня 1942 р. М. Лебедь провів ще одну конференцію крайових військових референтів, яка прийняла рішення про втілення в життя планів військового будівництва, розроблених комісією. Суть військових планів полягала в підготовці до створення підпільної армії на регулярних основах, яка в момент дезорганізації СРСР і Німеччини (що припускалося, виходячи з досвіду Першої світової війни), вийде з підпілля і, доповнена мобілізованими рядовими та офіцерами, перетвориться на повноцінні Збройні сили, які забезпечать оборону України на всіх потенційно небезпечних напрямках².

Тобто військові плани, які виходили від тодішнього Провідника ОУН-Б і були затверджені в грудні 1942 р., м'яко кажучи, не зовсім відповідали, тому що створили волинські бандерівці. Микола Лебедь і більшість керівників бандерівського підпілля в Галичині були категорично проти партизанщини, їхня головна теза полягала у створенні регулярного війська, яке буде тільки накопичувати сили й виступить у вигідний історичний момент. Натомість Провід бандерівців на Волині паралельно зі створенням структур і штабів УПА розгорнув масштабну партизанську війну. Лише в листопаді 1943 р. волинський варіант будівництва армії з паралельним веденням війни партизанськими методами був визнаний уже новим керівництвом бандерівської ОУН на чолі з Р. Шухевичем. Тобто протягом майже року Д. Клячківський і його соратники будували армію «автономно» й так само «автономно» воювали нею проти всіх і вся³. За таких умов, цілком імовірно, «Клим Савур» без узгодження з «центром» міг віддати наказ на проведення антипольської акції.

Виникають питання: для чого це йому було потрібне? Чи такий наказ був продиктований ідейними міркуваннями? Чи знищення поляків почалося тільки після видання наказу «Клима Савура», а чи розгорнулося спонтанно та змусило його «очолити» акції низів?

Для того, аби відповісти на поставлені питання, потрібно зрозуміти, чому волинські бандерівці створювали УПА не так, як цього вимагала вироблена Проводом програма й для чого вони (незважаючи

¹ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 5. Арк. 21–22.

² Там само. Арк. 30–41.

³ Перший стаціонарно діючий повстанський підрозділ створено Сергієм Качинським за наказом Дмитра Клячківського в жовтні 1942 р. на Поліссі, у с. Дивин Кобринського району Берестейської області (нині – Білорусь). Детальніше про це див.: Ленартович О. Український національно-визвольний рух на Волині в роки Другої світової війни. Луцьк, 2011. С. 213.

на заборони М. Лебедя) почали партизанську війну? І тут ми виявимо, що волинський провід змушений був так діяти під тиском обставин. Згадуваний В. Івахів на тій самій жовтневій конференції в 1942 р. пояснив, що люди відвертаються від ОУН, називають оунівців «апостолами», які «проповідують» боротьбу за самостійність, ідуть у німецькі тюрми й табори, а реальну боротьбу з німцями ведуть лише місцеві отамани та червоні партизани. Бандерівцям на Волині й Поліссі треба було негайно продемонструвати свою здатність «вести боротьбу» й очолити процес партизанської війни, щоб не втратити народну довіру та симпатію. Тобто в цьому випадку вони пішли у фарватері людських настроїв.

Аналогічно, як нам видається, було й із питанням антипольської акції. Відомо, що перші більш-менш великі наступальні акції бандерівські підрозділи (тоді ще майбутньої УПА) проти німців здійснили в лютому 1943 р.: напади на Володимирець, Кременець, Пінськ, Дубно. У всіх випадках метою нападів стало звільнення ув'язнених активістів ОУН із тюрем або поліцейських дільниць. Несподівані та «нахабні» атаки на містечка з боку *«українських національних банд»* дуже непокоїли німецьку адміністрацію (і це чітко видно з їхніх донесень). Нацисти намагались осягнути причину такої поведінки, вони не могли зрозуміти, чим невдоволені «визволені від більшовизму» українці. Після нетривалих роздумів нацисти вирішили, що ситуація створена штучно, а винною в появі *«українських банд»* є українська інтелігенція Волині, яка підбурює селян до боротьби з владою.

Від кінця лютого нацисти почали брати заручників серед українських міщан, арештували й розстрілювати в містах Волині представників української інтелігенції (загалом від 23 лютого до 8 березня 1943 р. вбито понад 500 осіб). Виникає питання: хто наштовхнув гітлерівців на думку про те, що саме українська інтелігенція та мешканці міст мають відповідати за напади оунівців на райцентри? Відповідь на це питання знаходимо в одному з німецьких донесень: *«Масові арешти українців у Рівному, Луцьку, Ковелі, Кременці і Дубно, проведені за наполяганням польських кіл, призвели до поповнення УПА представниками української інтелігенції»*⁴.

Отже, як видається, картина була такою:

– перші бойові підрозділи бандерівської ОУН, аби звільнити з ув'язнення «своїх людей», нападають на місця позбавлення волі в чотирьох містечках Волині й Полісся;

⁴ ЦДАВОВУ України. Ф. КМФ-8. Оп. 2. Спр. 234. Арк. 96–97.

– нацисти, шукаючи, кого б покарати за таке «нахабство», дослухаються до порад польських кіл (ідеться, очевидно, про тих польських фахівців, які перебували на німецькій службі в ролі адміністраторів, господарників, перекладачів та ін.) й арештовують представників українських міщан як заручників (частину з цих заручників розстрілюють між 23 лютим і 8 березням 1943 р.);

– налякана розстрілами та чутками про подальші арешти (які розповсюджували оунівці), українська допоміжна поліція через тиждень після найбільшого розстрілу в Рівному (коли 8 березня 1943 р. було вбито 485 українських заручників) починає дезертирувати й протягом місяця майже вся втікає з німецької служби;

– подібно до поліції, боячись арешту чи розстрілу, із міст утікає й частина української інтелігенції, яка була на німецькій службі або в місцевій адміністрації. Її місце займає переважно польська інтелігенція;

– завдяки визволенню своїх людей із німецьких в'язниць (а лише під час лютневого нападу на Дубно вдалося «витягнути» з ув'язнення 60 осіб), залучення військових спеціалістів колишньої армії УНР, мобілізації частини осілих на Волині червоноармійців-оточенців, «ісходу» з міст і містечок поліцейських та інтелігенції, оунівці зуміли протягом березня 1943 р. збільшити свої підрозділи з декількох сотень до 2–2,5 тис. бійців;

– керівники волинських бандерівців В. Івахів і Д. Клячківський, як тільки отримали перші більш-менш боєздатні підрозділи, почали активні дії проти німецької адміністрації й господарських установ (про що свідчать німецькі звіти)⁵;

– цілком очевидно, що систематичні напади на німецькі адміністративні чи господарські об'єкти спричинили такі самі систематичні напади на поляків, котрі працювали на них, а також на їхні родини й оселі. Очевидно, що при цьому нападаючі цілком щиро вважали, що «справедливо» мстяться полякам за «вислужництво» німцям, незважаючи на те, що донедавна самі нерідко перебували на німецькій службі.

Німецьке повідомлення про діяльність УПА в ті часи засвідчує: «У березні 1943 року напади на польські оселі, які до того здійснювалися лише інколи, насамперед у районах Сарни та Костопіль, набули систематичного характеру»⁶.

Занепокоєні розмахами акцій націоналістів, гітлерівці у квітні 1943 р. провели першу масштабну спробу придушити повстання: «У

⁵ Детальніше див.: ЦДАВОВУ України. Ф. КМФ-8. Оп. 2. Спр. 494. Арк. 28–36.

⁶ ЦДАВОВУ України. Ф. КМФ-8. Оп. 2. Спр. 494. Арк. 29.

квітні місяці, завдяки операціям наших підрозділів у головному районі діяльності банд Березне – Людвипіль, настало тимчасове заспокоєння. Але зате в районах на південь від автомобільної дороги (ідеться про сучасну трасу Київ–Чоп – І. П.) діяльність банд активізувалась»⁷.

Для проведення антиповстанських операцій на Волині та Поліссі німці потребували допомоги місцевого населення (здійснення розвідки, виявлення підпільної мережі ОУН у селах, упівських складів тощо). Таким місцевим населенням, що надавало каральним експедиціям потрібну інформацію, здебільшого ставали поляки. Боячись посилення українського руху, польські селяни та інтелігенти дуже часто добровільно йшли на співпрацю з німцями, а у відповідь українські повстанці посилювали терор проти польської меншини (застосовуючи збірну відповідальність)⁸.

Уже в травні 1943 р. напади на поляків, за тими ж німецькими повідомленнями, поширюються на територію Любомльського, Горохівського, Дубенського, Кременецького й Володимир-Волинського районів: *«Напади на польські поселення набувають такого характеру, що мешканці тих поселень, які ще не піддавалися нападам, тисячами покидають свої села й відправляються в міста, де добровільно вербуються на роботу в Німеччину»*⁹.

Тобто до червня 1943 р., коли Д. Клячківський, як припускається, мав віддати наказ про антипольську акцію на Волині, напади на поляків, ініційовані командирами окремих підрозділів УПА, які не бачили можливості й потреби «відсепаровувати» польських колаборантів від решти польського населення, уже тривали три місяці. Нам видається, що тут «Клим Савур», подібно як і в питанні створення УПА, почав діяти «від досягнутого» й вирішив «очолити» той процес, який набирав обертів стихійно.

Однак нам видається важливим наголосити на ще одній обставині: «Клим Савур» не мав потреби винищувати всі польські поселення Волині. Напади, які відбувалися в березні – травні 1943 р. на окремі польські родини та села, уже показали свій колосальний ефект – цивільні поляки втікали до міст або переїжджали за Буг як біженці (про що свідчать документи польських допомогових комітетів). Такого результату для Д. Клячківського було цілком достатньо: німці позбавлялися

⁷ ЦДАВОВУ України. Ф. КМФ-8. Оп. 2. Спр. 494. Арк. 29.

⁸ Детальніше див.: Патриляк І. Співпраця польського населення Волині із німецькою окупаційною адміністрацією як чинник в українсько-польському конфлікті. *Волинська трагедія: через історію до порозуміння*: матеріали Всеукр. наук. конф., м. Луцьк, 19–20 черв. 2013 р. Луцьк, 2013. С. 70–78.

⁹ ЦДАВОВУ України. Ф. КМФ-8. Оп. 2. Спр. 494. Арк. 29.

помічників у своїх антиповстанських акціях, польське підпілля позбавлялося бази в селах (а отже, і можливості в подальшому боротися за утримання цих земель у складі майбутньої Польщі), червоні партизани втрачали союзників у селах (а радянські партизанські підрозділи черпали людський і матеріальний ресурс здебільшого в польських поселеннях), повстанські підрозділи отримували територію, «вільну для маневру» (не переживаючи, що за ними слідкують), учасникам антипольських акцій доставалося майно і земля польських селян (що додавало «Климу Савуру» прихильників).

Очевидно, що наказ на проведення антипольської акції, який Д. Клячківський, як виглядає, міг віддати в червні 1943 р., мав у загальних рисах нагадувати наказ Організаційної референтури Крайового проводу ОУН у Галичині № 7/44 від 3 травня 1944 р.¹⁰ та інструкції з проведення «протипольських акцій» на території Воєнної округи «Буг» (Львівська область) від 9 червня 1944 р.¹¹ Ці документи акцентували на необхідності знищення найбільш активних польських осередків, ліквідації *«польської верхівки»*, забиранні зброї, амуніції, взуття, одягу, збіжжя, худоби. «Неактивним» польським поселенням мало бути запропоновано протягом кількох днів *«випровадитись на корінні польські землі»*. У разі невиконання такого розпорядження передбачалося село палити і вбивати чоловіків (щодо дітей, жінок і стариків діяла заборона на вбивство). Також заборонялося кривдити тих поляків, які мали мішані з українцями родини або не виявляли активного польського патріотизму, а *«тримались тільки релігією»*.

Як бачимо, ішлося насамперед про вбивство політично активних, патріотично налаштованих поляків, котрі боролись (або потенційно могли б уключитися в боротьбу) за приналежність західноукраїнських земель Польщі (а не поляків загалом) і вигнання *«неактивних»* на *«польські землі»* й лише хаос партизанської війни, слабка дисципліна окремих командирів, долучення до антипольських акцій цивільних мешканців, кримінальних банд тощо перетворила організовану акцію на хаотичне знищення цілих поселень.

На користь такої версії ходу подій свідчать також протоколи нарад Української головної визвольної ради за липень 1944 р. Учасники зібрання обговорювали українсько-польський конфлікт і викладали його бачення. Так, Р. Шухевич («Лозовський») висловлювався гранично чітко й відверто: *«Ми з поляками ведемо війну на ПЗУЗ. Коли українська поліція на початку 1943 року пішла в підпілля, німці відправили*

¹⁰ ЦДАВОВУ України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 378. Арк. 38.

¹¹ Там само. Ф. 3836. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 44.

польську поліцію й СС. Польська поліція (Шупо) з СС проводила операції застосовуючи жорстокі, нелюдські методи. Польський елемент, розкиданий на Волині, цілком паралізував рух УПА. Відповідь на це дало саме населення Волині – провело заходи щодо [польського] населення. Поляки почали чинити опір. Тоді почалася ліквідація польського населення на Волині, яка завершилась літом 1943 року. Лишилися тільки “острови” під німецькою охороною, тоді розгорнулась УПА.

На ЗУЗ в Галичині польські підпільні організації не діяли проти німців, але цілком пішли проти українців. готуючись захопити владу в Галичині.

Всі розмови – для того аби нас обманути. Удар по польських підпільних організаціях почався з ліквідації польських озброєних структур і, насамперед, їхньої верхівки. В Галичині (Галич) були проведені заходи у відповідь за удар по самостійницькому рухові.

З квітня 1944 року, коли польський уряд почав співпрацю з більшовиками (північна Тернопільщина, Зборівщина, де не було ніяких дій [проти польських поселень]), поляки пішли на провокацію проти українців. Командування УПА віддало наказ виселити поляків, якщо вони самі не переселяться. Удари тривають. Дії проти жінок і дітей є (нерозбірливо – І. П.) Жінки гинуть тільки випадково. Це значить окремі українці ... (нерозбірливо – І. П.).

На Холмищині в березні – квітні цього[1944] року поляками було вбито коло 2000 українців – жінок і дітей, яких страшенно змасакували. Там наші відділи тепер охороняють життя українців і українську територію.

Деякі українці ставляться по-дитячому, щоб не роззброювати поляків, бо вони мають зв'язки [з Британією та США]. Але це нічого не допоможе. Ми створюємо для себе вигідні позиції, яких неможливо досягнути при зелених столах. Ми не дамо себе обманути. Українські маси в наших руках»¹².

Із цієї цитати дуже чітко видно, що причиною війни між українським та польським підпіллям (жертвами якої були десятки тисяч цивільних) стали принципово різні підходи в ставленні до гітлерівців і більшовиків у 1943–1944 рр., бажання польської сторони з допомогою німців і більшовиків заблокувати розгортання УПА й прагнення командування УПА створити кращі висхідні умови для майбутньої війни з Польщею за кордон, ніж цього можна добитися за столом переговорів.

На провокативній ролі поляків, які перебували на німецькій службі, у розпалюванні конфлікту на Волині взимку – навесні 1943 р. у прото-

¹² ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 3. Арк. 72.

колах Великого збору УГВР наголосив також і Р. Волошин («Чепіга»). Він, зокрема, згадав знищення польськими службовцями шуцманшафту українського с. Ремель, антинімецькі провокації польського підпілля в околицях Ківерцеь, що призвело до німецьких каральних акцій проти українського населення та підрозділів УПА, а також провокування німців на знищення українських в'язнів у тюрмах Рівного й Луцька¹³.

З українських і німецьких документів того часу чітко випливає, що вирішальним для проведення антипольської акції УПА був не стратегічний задум українських націоналістів у 1930-х рр., а поточна ситуація в регіоні в період німецької окупації, бажання командування УПА нівелювати провокації поляків на німецькій і радянській службі, послабити польське підпілля та отримати тактичні переваги над ним для вирішальної боротьби за майбутню державну приналежність територій західної Волині й Галичини. Очевидно, що й самі підходи в ставленні до цивільного населення під час проведення антипольської акції децю різнилися (залежно від часу, регіону, мети та виконавців). Намагання польського підпілля використати проти українського визвольного руху і прихильних до нього сіл німецький окупаційний режим і радянських партизанів надавало акціям УПА проти польських поселень видимості «справедливої відплати». Так узимку – навесні 1943 р. вузол українсько-польського конфлікту затягнувся в кривавий вузол взаємних убивств, звинувачень і суперечок. Вузол, який нині відгукнувся «війною» пам'яті, пам'ятників, законів і політичних заяв.

Іван Пушук

ДО ПИТАННЯ ПРО ПОЧАТКИ ЗБРОЙНОГО УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО ПРОТИСТОЯННЯ НА ВОЛИНІ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: КОЛОНІЯ ПАРОСЛЯ ПЕРША – ДВІ ВЕРСІЇ ПОДІЇ

Перелом у Другій світовій війні наприкінці 1942 р. спричинив активізацію радянських партизанів на Волинському Поліссі. Їхнім надзвичайно вигідним місцем дислокації визначено цуманські ліси. Гітлерівська адміністрація, усвідомивши це, удалася до нагального очищення узлісних сіл від місцевого населення, знаючи, що воно (од-

¹³ Там само. Арк. 73.